

הרב יהודה זולדן

צדקה של יחיד וצדקה ציבורית¹

קופה, תמחוי, שררה ומשכון- צדקה קהילתית וציבורית

הסוגיה בגמרא בבא בתרא ח', א - ב עוסקת בהלכות צדקה:

שלשים יום - לתמחוי, שלשה חדשים - לקופה, ששה - לכסות, תשעה - לקבורה, שנים עשר - לפסי העיר.

...קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, נגבית בשנים - שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים, ומתחלקת בשלשה - כדיני ממונות. תמחוי נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה, שגבויה וחלוקה שוים. תמחוי - בכל יום, קופה - מערב שבת לערב שבת, תמחוי - לעניי עולם, קופה - לעניי העיר;

ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו; ורשאי בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן (=להעניש את מי שלא נשמע למה שבני העיר קצצו, קבעו).

...ממשכנין על הצדקה ואפילו בערב שבת. איני? והא כתיב: "ופקדתי על כל לוחציו" (ירמיהו ל, כ) ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב: ואפילו על גבאי צדקה! לא קשיא: הא דאמיד, הא דלא אמיד! כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

הקופה והתמחוי הינם שמות של מנגנוני צדקה ורווחה שהיו מנוהלים על-ידי ההנהגה המקומית שבכל מקום. 'קופה' היא קופת הצדקה הציבורית, ואילו ה'תמחוי' הוא בית התבשיל בו נותנים מזון מוכן לרעבים.

כפיה על צדקה ציבורית

כאמור בגמרא מסופר על כל כך שרבא כפה את רב נתן בר אמי לתת ארבע מאות זוז לצדקה.² רבנו גרשום (כאן) כתב שרב נתן בר אמי היה אדם עשיר, ובכל זאת רבא בקש ממנו סכום גבוה מאד. עיקר כתובה לבתולה הם 200 זוז (משנה כתובות א', ב), ועניי שרשאי ליטול לקט שכחה ופאה הוא אדם שאין

1 סוגיא בבבא בתרא ח', ב.

2 על עניני צדקה בין רבא לר' אמי אביו של ר' נתן, נלמד מהמשך הגמ' בבבא בתרא י', ב שם מסופר שאיפרא הורמיז שלחה ארבע מאות דינרים לר' אמי והוא לא קיבלם, ואז היא שלחה את הכסף הזה לרבא שקיבלם וחילקם לעניי גויים. רבא העיד על עצמו שהוא היה עשיר (מועד קטן כ"ח, א). רבא היה במחוזא, ועל בני מחוזא מסופר שהיו עשירים (בבא קמא קי"ט, א).

לו 200 זוז (משנה פאה ח', ח). סכום זה נקבע מאחר ש: "מאתים זוז - שיערו חכמים שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו לשנה" (ר"ש משאנן, פאה שם). יוצא שרבה גבה מרב נתן בר אמי סכום השווה לשיעור ההוצאות של מזון וביגוד לשנתיים. אמנם לא ברור אם הערך של הזוז בימי רבא ורב נתן בר אמי שווה לזוז שבימי התנאים, אולם בכל מקרה מדובר על סכום גבוה מאד.³ בעלי התוספות מעירים שאדם נוסף היה עם רבא בעת הגביה מרב נתן בר אמי, זאת כיוון שצדקה נגבית בשתיים, אך מפני כבודו של רבא לא הזכירו אותו (תוס' ד"ה כי הא). על כפיה זו שאלו בעלי התוסות (שם ד"ה אכפיה):

ואם תאמר והא בפרק כל הבשר (חולין ק"י, ב ושם ד"ה כל) אמר כל מצות עשה שמתן שכרה כתובה בצידה, אין בית דין של מטה מזהירים עליה, וגבי צדקה כתיב: "כי פתוח תפתח את ירך לך", (דברים ט"ו, ח), וכתוב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך" (שם י?)

שאלה זו מבוססת על גדרי כפיה במצוות בכלל. התוס' לא מתעכב על כך שמדובר בכפיה לתת סכום כסף גדול. גם אם היה מדובר בסכום קטן בהרבה, שאלת התוס' במקומה עומדת. ההנחה היא שרבה כפה את רב נתן בר אמי בהיותו המנהיג, בית הדין המקומי, והכלל הוא שבית דין לא כופים אדם לקיים מצווה שששכרה מובטח בתורה. התוס' משיב ארבע תשובות לשאלתו, אנו נתמקד אך ורק בשתי תשובותיו של רבנו תם.

[א] ואומר ר"ת: דהאי כפיה בדברים כמו: "כפייה ועל" בפרק נערה שנתפתתה (כתובות נ"ג, א)

[ב] ועוד תירץ: דהכא קבלו עליהם שיכופו אותן הגבאי.

משמעות התשובות היא שלמרות שמדובר במצוות צדקה שמתן שכרה כתוב בתורה, בכל זאת ניתן לכפות. תשובתו הראשונה של ר"ת היא שמדובר על כפיה בדברים. שכנוע, לחץ, הפצרה, אך לא ירידה לנכסים. הוא מוכיח מגמרא אחרת שכפיה יכולה להיות בדברים. בגמ' כתובות (נ"ג, א) מסופר שרב פפא שיכנע את רב יהודה לבא עימו למקום מסויים והביטוי בגמרא הוא: "אכפיה ועל". שם מדובר על כפיה לדבר רשות, לא כפיה לדבר מצווה.

תשובתו השניה של רבנו תם היא שבני המקום של רבא ורב נתן בר אמי קיבלו על עצמם לתת לצדקה מה שיטילו עליהם. דברי רבנו תם הללו תואמים לדבריו בהסבירו מדוע צדקה מתחלקת בשנים ונגבית בשלושה. כך כתוב בתוס'

3 בגמ' סוכה מ"א, ב מסופר שלרבן גמליאל היה לולב (=ארבעת המינים) ששוים אלף זוז. העניין מצוין שם דרך אגב, והגמ' שואלת: "למה לי למימר שלקחו באלף זוז? להודיעך כמה מצות חביבות עליהן". יוצא ששוויים של ארבעת המינים היה כמו שיעור ההוצאות לביגוד ומזון לחמש שנים!!!

ד"ה ומתחלקת:

ומתחלקת בג' מפני שהיא כדיני ממונות - וא"ת מהאי טעמא נמי תהא נגבית בג'? ופירש רבנו תם לפי שהיה ידוע סכום של כל אחד ואחד כמה יתן.

אך עדין קשה, מכח מה יכולים גבאי צדקה לגבות סכומים כה גבוהים לצדקה, גם אם בני העיר הסכימו לתת מה שיטילו עליהם? תשובה לדבר נמצא בתוס' מקביל במסכת כתובות (מ"ט, ב ד"ה אכפייה), השואל את אותה השאלה, ותשובתו:

אי נמי קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחודש הלכך אכפייה, כדאמרינן בפרק קמא דבבא בתרא (דף ח', ב ושם) דרשאינן בני העיר להסיע על קיצתן.

יש לראות את הכפיה לתשלום צדקה, כמו תשלום מס. כשם שבני עיר יכולים להטיל מסים למימון הצרכים הציבוריים והחברתיים, הוא הדין גם לצדקה. יתכן אם כן, שרבנו תם ראה את הסוגיה כאן בענייני צדקה כמכלול הלכות העוסקות בהלכות גביית צדקה לצורכי ציבור. העובדה שבין הלכות צדקה מופיעה ההלכה: "ורשאינן בני העיר להתנות על המידות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן", מלמדת שיש לראות זאת בהקשר לסמכות הגביה לצרכי ציבור, והפיקוח על חיי הכלכלה הציבוריים, כולל סמכויות ענישה. הגביה לצורכי ציבור – קופה ותמחוי, היא בנוסף על הצדקה האישית אותה נותן כל אדם על פי בחירתו ורצונו. הארגון של הקופה והתמחוי, הוא קיום מנגנון ציבורי קהילתי שאיננו נסמך רק על הצדקה הוולונטרית האישית. בני קהילה ועיר יכולים לכופף את זה במימוש צרכים ציבוריים, כאמור בתוספתא (בבא מציעא [ליברמן] יא, י"ח, כג):

כופין בני חצר זה את זה לעשות לחי וקורה למבוי... כופין בני העיר זה את זה לבנות להן בית הכנסת ולקנות להן ספר תורה ונביאים. ורשאינן בני העיר להתנות על השערים ועל המדות ועל שכר פועלין רשאינן לעשות קיצתן.

התוספתא היא המקור להלכה שהובאה לעיל בסוגיה שבני העיר יכולים להתערב ולקבוע כללים מחייבים בתחום הכלכלה המקומית, לכפות ואף להעניש את מי שלא ממלא אחר מה שנקבע. בניין בית כנסת, קניית ספרי תורה ונביאים, וכן הקמת מנגנון חסד ורווחה בעיר, אילו הן פעולות שבני עיר או קהילה יכולים לכפות זה על זה. מי שנותן את סכום הכסף שהושת עליו לתת כצדקה, מקיים כמובן מצוות צדקה, אם כי סמכות הכפיה והענישה למילוי נתינה זו, כוחה מבני העיר הדואגים למילוי הצרכים הקהילתיים.

שינוי יעוד של צדקה ציבורית

רבנו תם אף סובר שניתן לשנות את היעוד של כסף שנגבה לשם צדקה ציבורית כמו קופה או תמחוי, גם לצרכים ציבוריים אחרים. בסוגיה נאמר: ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו. האם בני העיר יכולים לשנות יעוד של כסף שנגבה לצדקה לכל מטרה אחרת? הר"י מגאש (בבא בתרא שם) סובר שהיכולת לשנות מוגבלת:

ודוקא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה שהכל צורך עניים, אבל אם רצו לשנותם לדברים אחרים שאינן מצרכי עניים אסור, דגזל עניים הוא...שמע מינה דהא דקתני ולשנותן לכל מה שירצו לצורך עניים הוא, אבל שלא לצורך עניים אין להם לשנותן כלל. ואפילו היתה הצדקה שפסקו עליהם בני העיר, וכל שכן אם היא צדקה שפסק אותה יחיד. לדבריו, כסף שיועד לצדקה הוא רכושם של העניים. היכולת לשנות את היעוד היא רק במסגרת צרכי העניים. כסף שיועד לממן את התמחוי ניתן להעבירו לקופה הציבורית ולהיפך, וזאת רק למטרות שיסייעו לעניים, ולא לשום מטרה אחרת. רבנו תם (שם תוס' ד"ה ולשנותה) חולק על כך:

נראה לר"ת דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות. אע"ג דאמרינן בערכין בפ"ק (דף ו', ב שם) האי מאן דנדב שרגא לבי כנישתא אסור לשנותה לדבר הרשות, ואמר נמי התם האומר פרוטה זו לצדקה עד שלא באה ליד הגבאי מותר לשנותה משבאה ליד הגבאי אסור לשנותה לדבר הרשות, הכא שבני העיר משנים אותה שאני. לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות ואפילו באה ליד הגבאי. וכן היה ר"ת נוהג לתת מעות הקופה לשומרי העיר לפי שעל דעת בני העיר נותנים אותם.

ניתן להציב את ציר המחלוקת בין הר"י מגאש לרבנו תם בשאלת מעמדו של גבאי הצדקה המחזיק בכסף שנאסף מבני העיר. לדברי הר"י מגאש הגבאי הוא ידם הארוכה של העניים, ועל כן כשהכסף הגיע לידי זה נחשב כאילו עניי העיר (או אף שבט העניים) זכה כבר בכסף, ולכן אפשר לשנות רק מקופה לתמחוי ולהיפך, או לצרכי עניים אחרים. אם יעבירו את הכסף למטרה ציבורית אחרת שלא קשורה לעניים "גזל עניים הו'". בשפת ימינו כסף זה נקרא: "כסף צבוע". יש לו מטרה אחת- צורכי עניים, אם כי במסגרת צורכי עניים ניתן להעביר מסעיף לסעיף.

לפי רבנו תם, גבאי הצדקה אליו הגיע הכסף שנגבה מבני העיר, הוא ידם הארוכה של הציבור, לא ידם הארוכה של העניים. כסף זה נגבה על דעת כן שיעשו בו את השימוש הנחוץ ביותר לטובת בני העיר עפ"י שיקול דעתם ולא דוקא לצורכי עניים. אמנם בדרך כלל כספי צדקה מחולקים לעניים, אך אם יש צורך אחר, מסמכותם של בני העיר לשנות ולהעביר זאת למטרה אחרת.

זהו "כסף צבוע" לצורכי ציבור, ולא דווקא לעניים. ניתן להעביר מסעיף לסעיף ובלבד שמדובר לטובת צרכי הציבור. לכן כשהיה צורך לממן את שכרם של שומרי העיר, העבירו את התשלום מהקופה הציבורית.⁴ יתכן שנקודת המחלוקת בין הר"י מגאש לר"ת היא רק באשר לצדקה ציבורית. לשיטת הר"י מגאש אין הבדל בין אופי הצדקות, ומשהגיע כסף הצדקה ליד הגבאי זהו כספם של העניים ואי אפשר לשנות אלא לצורכי עניים. אך ר"ת מבחין בין צדקה אישית לציבורית. גדרי הצדקה הרגילים הם בצדקה אישית ומשהגיע לידי הגבאי לא ניתן לשנות, כי זו היא תרומה אישית של הנותן. אך צדקה ציבורית היא סוג של מס, ולכן לא חלים עליה כללי הלכות צדקה הרגילים, אם כי הם נקראים באותו שם - צדקה. הציבור רשאי להחליט מה הייעוד של הכסף לפי הצרכים. יתכן שזה ייועד לענייני רווחה - צדקה לעניים, יתכן שזה ייועד לצורכי בטחון - דמי שמירה לשומרי העיר, ויתכן שזה ייועד לצרכים ציבוריים אחרים לפי העניין והנדרש. כמו שמקובל כיום בענייני מיסים, המדינה או העירייה משנים לעיתים את היעדים בהתאם לצרכים השונים.

ג. כפיה על מזונות ילדים מעל גיל שש - תקנה ציבורית

מתן מעמד אחר לצדקה ציבורית לשיטת רבנו תם, יכול להעניק משמעות אחרת לסוגיית הגמרא בכתובות מ"ט, ב שם מובא הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. הגמרא שם עוסקת בתקנת אושא על חובת האב לזון את בנו גם מעל גיל שש שנים:

אמר רבי אילעא אמר ריש לקיש משום רבי יהודה בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהן קטנים. איבעיא להו: הלכתא כוותיה, או אין הלכתא כוותיה? תא שמע: כי הוה אתו לקמיה דרב יהודה, אמר להו: יארוד ילדה ואבני מתא שדיא! כי הוה אתו לקמיה דרב חסדא, אמר להו: כפו ליה אסיתא בצבורא, וליקום ולימא: עורבא בעי בניה, וההוא גברא לא בעי בניה! ועורבא בעי בניה? והכתיב: "לבני עורב אשר יקראו" (תהילים קמ"ז, ט)! לא קשיא: הא בחיורי, הא באוכמי. כי הוה אתי לקמיה דרבא, אמר ליה: ניחא לך דמיתזני בניך מצדקה? ולא אמרן אלא דלא אמיד, אבל אמיד כפינן ליה על כרחיה, כי הא דרבא כפייה לרב נתן בר אמי, ואפיק מיניה ד' מאה זוזי לצדקה. על אדם לא אמיד מפעילים לחץ חברתי שיממן את מזונות ילדיו, ואילו על אדם אמיד כופין אותו לשלם, ועל כך מביאה הגמרא את המסופר על רבא שכפה את רב נתן בר אמי. ניתן לראות את החובה לתשלום מזונות כצדקה, וממילא ניתן לכפות על כך כשם שכופים על צדקה. כך כתב רש"י (שם):
ולא אמרן - דלא כפינן. אלא דלא אמיד - שאינו עשיר. בעל כרחו - לא

4 כך הסביר זאת הרב יעקב אריאל, שו"ת באהלה של תורה חלק ה סימן עה, עמ' 528.

יהא אלא צדקה בעלמא ואפילו אינן בניו. **כי הא דרבא כפייה - על הצדקה.**⁵

נראה להציע על בסיס דברי רבנו תם הבנה אחרת. לא נאמר בגמ' שתקנת חכמי אושא היא לחייב את האב לתת צדקה לבנו. הסיפור על רבא שכפה את רב נתן בר אמי לתת סכום גבוה לצדקה התרחש זמן רב אחר שחכמי אושא תיקנו את תקנתם. אלא שכוונת הגמרא היא שחכמי אושא תיקנו תקנה ציבורית לפיה יש חובה על אב לפרנס את בנו גם מעל גיל שש. העובדה שילדים בני שש נופלים לנטל על הציבור אינה ראויה, ולכן תיקנו שאב חייב לזון את בנו גם מעל גיל שש, כשיש הבחנה בין אב עני לאב עשיר. מה שנלמד מהסיפור של רבא שכפה את רב נתן בר אמי הוא שחכמי אושא הפעילו מנגנון דומה למימוש תקנה ציבורית, כמו זה שהופעל על מנת לגבות צדקה ציבורית. מזונות ילדים הם לא צדקה. הדמיון בין חובת מזונות ילדים לצדקה הוא הפעלת מנגנון של כפייה וענישה לצרכים ציבוריים, ועל כן רבנו תם מוסיף בדבריו בתוס' בכתובות (שם ד"ה אכפיה) שזה כמו שיש סמכות לבני עיר להטיל מיסים ולקבוע תקנות חברתיות וכלכליות נוספות, לכוף ולהעניש את מי שאינו ממלא את תקנות הציבור.

על פי הסבר זה ניתן לישוב את קושית הגהות מיימוניות (הלכות אישות י"ב, טו) שהקשה על הסברו של ר"ת: "תימה דא"כ מה ראייה מביא מהא דרבא, שאני התם דתקנת העיר היתה כך". כאמור לדברינו, זה מה שר"ת מחדש: שיש סמכות לבני העיר לתקן לחייב מתן צדקה לצורכי הציבור חוץ מהצדקה האישית שכל אדם נותן מרצונו.

על דרך זו יש לראות את תקנת חכמים שאב שאין לו ממון משלו כופים את הבן לזון אותו בכספו של הבן. כך כותבים התוס' בקידושין ל"ב, א (ד"ה אורו): **אורו ליה רבנן לרבי ירמיה כמאן דאמר משל אב - משמע שכך הלכה וכן פסק בשאלתות דרב אחאי בפרשת וישמע (סוף סימן נ"ז). ופסק היכא דלית ליה לאב ואית ליה לבן, חייב הבן לזון אביו. וכן פסק ר"י ור"ח דאם אין לאב ממון והבן יש לו, דצריך הבן לפרנסו משלו דלא יהא אלא אחר כדאמר בנערה שנתפתתה (כתובות דף מ"ט, ב) דרב אכפיה לההוא גברא ואפיק מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.**

העיקרון דומה. כשם שאב חייב לפרנס את בנו מעל גיל שש כדי שלא יפול כנטל על הקופה הציבורית, כך גם בן חייב לפרנס את אביו כשלבן יש כסף ולאב אין.

⁵ ראשונים רבים כותבים כך, וזו אמירה שנכתבת גם בפסקי דין העוסקים בחובת תשלום מזונות. ראה מקורות רבים אצל הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר חלק ז סימן לח, ב

ההוכחה היא מרבא (תוס' גורס רב) שכפה את רב נתן לשלם עבור הצדקה הציבורית. יוצא אם כן שעיקרון הכפיה לשלם עבור מי שאין לו הוחל באופן פרטני לטובת עניים, לטובת אב שאין לו ואינו מסוגל לפרנס עצמו, ולטובת קטנים בני שש ומעלה.

כפיה על צדקה אישית- כספו של אדם משועבד לצדקה

כנראה שהרמב"ם לא ראה כך את הסוגיה. הרמב"ם הבחין בצורה ברורה בהלכות מתנות עניים בין הלכות צדקה פרטית לבין הלכות צדקה ציבורית. את הלכות הצדקה של אדם פרטי כתב הרמב"ם בהל' מתנות עניים פרקים ז-ח, ובפרק ט את הלכות הצדקה הציבורית - הקופה והתמחוי, ובפרק י המסיים את הלכות מתנות עניים כתב הרמב"ם הלכות כלליות בעניין צדקה, חשיבות המצווה, מעלותיה ועוד.

הרמב"ם (הלכות מתנות עניים ט', א-ג) הגדיר את אופי הפעילות של מנגנוני הצדקה הקהילתיים והעירוניים:

כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה.

וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי.⁶ מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו. והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.

את הסמכות והיכולת לכוף ולהעניש על מתן צדקה כתב הרמב"ם בפרק ז (הלכה י) בו הוא עוסק בצדקה הפרטית:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.

6 הטור, הלכות ארץ ישראל, סי' טו: "תמחוי נוהג בעיר שיש בה ישראלים". ושם בסי' יח: "שעיקר מצוה זו בארץ, דכתיב: 'פתוח תפתח את ירך לאחיק לעניך ולאבינוך בארצך' (דברים טו, יא). הטעם הוא מאחר וצריך בי"ד שימנה גבאים, ועיקר בי"ד בארץ. הר"ח קנייבסקי, דרך אמונה הל' מתנות עניים, ט, ציון ההלכה אות ג, תמה על דברי הטור הללו. אך נראה שכונת הטור לומר שעיקר קיום מצוות צדקה בכל מה שקשור למבנה של קהילות הוא בעיקרו בארץ – בארצך".

מדובר אם כן על כפיה למתן צדקה פרטית. אמנם בפרק ט' במסגרת הלכות הצדקה הציבורית, הזכיר הרמב"ם שגבאי הצדקה נוטלים מכל בעל בית את הצדקה הראויה לו והקצובה עליו, אך הוא לא הזכיר שכופים אותו לתת. כך פסק הרמב"ם (הל' אישות י"ב, יד-טו) באשר לכפיה על אב אמיד שאינו מוכן לפרנס את בנו מעל גיל שש:

כשם שאדם חייב במזונות אשתו כך הוא חייב במזונות בניו ובנותיו הקטנים עד שיהיו בני שש שנים, מכאן ואילך מאכילן עד שיגדלו כתקנת חכמים, ואם לא רצה גוערין בו ומכלימין אותו ופוצרין בו, אם לא רצה מכריזין עליו בציבור ואומרים: פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו, ואין כופין אותו לזונם אחר שש.

במה דברים אמורים? באיש שאינו אמוד ואין ידוע אם ראוי ליתן צדקה או אינו ראוי. אבל אם היה אמוד שיש לו ממון הראוי ליתן ממנו צדקה המספקת להן, מוציאינן ממנו בעל כרחו משום צדקה וזנין אותן עד שיגדלו. הרמב"ם כותב שהיכולת לכופף אב עשיר לזון את בניו מעל שש היא משום צדקה. השאלה היא מכח מה ניתן לכופף על קיום מצוות צדקה, ויש לצרף לזה את שאלת התוס': הלא בית דין לא כופים על מצוות עשה ששכרה בצידה? בהגהות מימוניות (הל' אישות שם) הסביר את דברי הרמב"ם על בסיס תשובות אחרות שהובאו בתוס':

ונראה כאשר מצאתי בתוס' אחרות דשאני צדקה שיש בה לאו כמו כן "פן תאמץ לבבך פן תקפוץ" ולא אמרו אין ב"ד מוזהרים אלא אמצוות עשה גרידא.

אך הרדב"ז (הל' מתנות עניים שם) הציע הסבר אחר:

ונראה לי דשאני מצוות עשה של צדקה שיש בה תקנה לעניים והרי הוא כחוב עליו, וכופין אותו לפרוע חובו, ויורדין לנכסיו כאשר עושין למי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו.

מצוות צדקה היא כמו חוב המוטל על האדם, ועל כן ניתן לכפות על נתינת צדקה כי מתן צדקה היא כפריעת חוב, וניתן אף לרדת לנכסיו כמו שעושים למי שמסרב לפרוע חובותיו.

בקצות החושן (סימן ר"צ ס"ק ג), כתב גם כן דברים דומים, אם כי הוא לא הזכיר את הרדב"ז, ובהתאם לעיקרון זה יישב את קושיית תוס'. דברי הקצות מבוססים על:

דברי הכסף משנה (הל' נחלות י"א, יא) שכתב דממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה. ונראה מיניה דסבירא ליה שעבוד נכסי בצדקה כמו בשאר חוב. לענ"ד כן הדברים נכונים. דכיון דקי"ל שעבודא דאורייתא

במלוה על פה ומכל שכן במלוה הכתובה בתורה (עיי' ש"ך סימן ל"ט סק"ב), אם כן לא גרע מצוות צדקה ממצוות פדיון הבן דשעבודא דאורייתא כמו שמבואר בפרק יש בכור (בכורות מ"ח, א), ...וכן נראה מהא דכתב הרמב"ם (הל' נחלות י"א, יא) בנשתטה דבית דין יורדין לנכסיו לצדקה, ואם אין בו משום שעבוד נכסי אלא מצוה הוא דרמיא עליה, א"כ היכי מעשין את השוטה למצוה כיון דפטור הוא מסוכה ולולב אמאי יתחייב יותר בצדקה? אלא נראה מזה דשעבוד נכסי אית ביה דממונו משועבד כמו בשאר חובות ...בצדקה נראה לענ"ד כדברי כסף משנה כיון דכתביה בתורה מצות צדקה הרי הוא כמו מצוות הענקה דישי בו משום שעבוד נכסי וממונו משועבד ליתן לעניים, והא דאין יורדין לנכסיו כשהלך למדינת הים היינו כמ"ש שם בכסף משנה משום דעושה צדקה בכל עת במקום שהוא.

הקצות מאריך מאד להוכיח את העיקרון של הכסף משנה וטענתו המרכזית היא שמצוות צדקה היא כמו מצוות אחרות שעניינן לתת כסף. כשלאדם נולד בן בכור הוא יודע שהוא מתחייב לתת חמישה סלעים לכהן ביום השלושים. אדם שיש לו עבד, יודע שעליו להעניק לו מגורנו ומיקבו כשהוא ישתחרר. אותו עיקרון חל לגבי צדקה. זו מצווה שקיומה הוא מתן כסף, וזו חובה שמוטלת על כל אדם לתת מכספו לעניים. במצוות אחרות חובת הביצוע לא כרוכה בהוצאה כספית בהכרח. אם לאדם יש סוכה או ארבעה מינים, הוא איננו צריך להוציא כסף למענם. מה שחשוב הוא שהוא ישב בסוכה ויטול ארבעה מינים, ובצדקה עליו להוציא מכיסו ולתת לעניים. הקצות ממשיך בדבריו:

ובזה נראה לענ"ד ליישב קושית תוס' בהא דאמרינן פ"ק דב"ב (ח', ב) אכפיה ר' אמי לצדקה, דהא אמרו (חולין ק"י, ב) כל מצוות עשה שמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין עליה וע"ש, וכבר נתקשו בו כל הראשונים. ולפי מ"ש דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממונו לצדקה וא"כ ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש, א"כ זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעניי עולם מה שחייב להם, ובזה ודאי אפילו מתן שכרה בצדו נמי מוטל על הב"ד להחזיר מה שחייב כיון דנכסוהי נשתעבדו. ודווקא מצוות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרי כיוון דמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין וזה נכון היטב.⁷

גם הקצות חוזר על העיקרון שכתב הרדב"ז ש: "ממון עניים גביה הוא כאילו חייב להם חוב ממש", וניתן לכפות על מצווה זו, עם זאת שמתן שכרה בצידה.⁸

7 הקצות חוזר על עמדתו זו בכמה מקומות: בסימן כו ס"ק א; סימן לט ס"ק א; סימן צט ס"ק ט; אבני מילואים סימן עא ס"ק ד.

8 אחרונים רבים עסקו בשאלה האם כספי הצדקה שאדם צריך לתת לצדקה משועבדים

הצדקה היא רכושו של העני הנמצא כפקדון אצל העשיר

ראיית הצדקה כרכושם של העניים נזכרת גם אצל פוסקים ומפרשים אחרים. הטור בהלכות צדקה (יורה דעה, סימן רמ"ז) כתב:

ואל יעלה בליבו עצה לומר: איך אחסר ממוני ליתנו לעניים? כי יש לו לדעת שאין הממון שלו, אלא פיקדון לעשות בו רצון המפקיד, וזה רצונו שיחלק לעניים ממנו, וזהו החלק הטובה שיהיה לו ממנו, כדכתיב: "והלך לפניך צדקך" (ישעיהו נ"ח, ח).

הדגש בדבריו הוא שמתן הכסף לעניים הוא רצון ה'. הוא אינו מדגיש שזה רכוש השייך לעניים, אך הוא כותב שכספו של אדם הוא פיקדון לעשות בו המפקיד רצון ה' שציווה לתיתו לעניים.

דברים דומים כתב המלבי"ם (דברים ט"ו, יא):

מהראוי היה שכל העם יהיה להם צורכם, ולא יצטרכו איש לרעהו. וכן יהיה כשעושים רצונו של מקום. אבל כשאין עושים רצונו, יתן חלק העניים בפקדון ביד העשירים והוא הגבאי עליו. וכשהעני בא לקבל צדקה בא לקחת קצת מחלקו אשר הוא פיקדון ביד העשיר, הלא הוא אחיך ויש לו חלק בעושר כמוך.

לפיכך מבואר כי אדם שבידו ממון משמעות הדבר היא שבידו פקדון, שחלק ממנו הוא צריך לתת לעניים.

באופן דומה הסביר הרא"ה קוק את המשנה במסכת פאה (ה', ו):

מי שאינו מניח את העניים ללקוט או שהוא מניח את אחד ואחד לא או שהוא מסייע את אחד מהן הרי זה גוזל את העניים. על זה נאמר: "אל תסג גבול עולם" (משלי כב, כח).

הסביר זאת הרא"ה קוק (עין איה שם):

התורה צייתה דווקא לעזוב לפני העניים את הפאה, והם ילקטו כאדם המלקט מתוך שדהו. להורות שהנתינה לעניים איננה בתור יתרון נדיבות והכמרת רחמים מצד הנותן, כי אם הוא חוק ומשפט חיובי, וזה שקצבה להם תורה והוא ממש חלקם. הרעיון הצפון בזה הוא להוציא מלב בני האדם את הטעות לחשוב שהעניות היא רק רע בעולם ושאיננה אלא חסרון מוחלט שאין עמה טוב, באשר אין העניים פועלים מאומה לטובת החברה והם רק נהנים ממנה, ובאופן כזה אין להם שום משפט חיובי כי אם נדיבות יתירה. ומזה הרעיון יוכל לצאת משפט מעוקל של התנגדות אבירית לכלל דרך ה' שהוא דרך משפט וצדקה. ...במידת העניות כמה טובות נמשכות ממנה, הטבת המידות

לעניים. ראה: ספר המפתח של הרב שבתי פרנקל, רמב"ם הל' מתנות עניים ז', י.

האנושיות וריכוך קשיי הלב, ועצם נטיית ההתנדבות והשתתפות בצערו של חברו, והיציאה אל הפועל אהבת הטוב והחסד שהן תכונות יקרות שמכתירות את הנפש האנושית לעילוי יקר מאד. ...על כן צריך שתהיה למתנתם צורה של משפט כנוטל את שלו מדין, לא צורה של חסד וחנינה.

לכאורה היה יותר נוח וטוב שבעל השדה יקצור את הפאה ויתן לעניים, אך המשנה מחדשת שלא כן הוא. הפאה שייכת לעניים, ועליהם להסתובב בשדה כדי שהם ירגישו שגם הם בעלים על השדה. יש להם חלק בשדה והם נוטלים אותו. מתן הפאה, כמו גם מתנות עניים אחרות, הוא לא הכמרת רחמים מצד הנותן אלא מתן חלקו של העני מידו של העשיר. העומק שיש במבט זה נועד לשרש את התפיסה שהעוני הוא דבר שלילי במהותו בעולם. אכן יש מי שסובל, אבל כך סובב הקב"ה את העולם שיש מערכת גומלין בין עשירים לעניים. העשיר נותן לעני את מה ששיך לעני. העשיר משמש צינור מעבר לכספו של העני.

לא הכל קבלו את הנחת הקצות שצדקה היא חוב ממוני של אדם, והכסף הוא רכושו של העני. הרב אברהם ארלנגר, ברכת אברהם, בבא בתרא (עמ' לב) טען שאין להשוות בין פדיון הבן לצדקה:

בפדיון הבן מצוה ליתן לכהן את שלו, דהיינו ככל מתנות כהונה דזה חלק הכהנים, שיש לשבט ממון אצל ישראל חלף עבודתם.. מה שאין כן בצדקה דלא מצינו שום זכות תביעת ממון לעני שיהיה לו זכות לתבוע צדקה דאין לו שום ממון אצל העשיר. דכל זה מצוות גברא לעשות צדקה, ובכלל אין זה עניין ממון, דאם יתן לו מההפקר גם כן מקיים המצוה. ומי שמספק לעני להאכילו ולכסותו זו המצוה, ואם אין לו אלא משלו אם כן צריך להוציא ממון לזה כמו כל מצוה כתפילין וכאתרוג, דהמצוה איננה הממון אלא דחייב גם להוציא ממון כדי לקיימה, מה שאין כן הנך דזה העיקר החיוב לתת לכהן ממון של ה' סלעים.

ניתן להשיב ולומר שאם אדם זוכה במשהו מההפקר ונותן את המציאה לעני, גם זו הנהגת ה' בעולם, שההפקר המסויים יגיע לאותו אדם שיתן אותו לעני. אין זה משנה אם אדם נהיה עשיר בשל העובדה שהוא הצליח בעסקים, קיבל ירושה, או שמצא מציאה בעלת ערך ברחוב. כך גילגלו משמיים את עושרו, ועליו להעביר סך מסויים לצדקה.

הרב יהושע יגל, "שיעבוד נכסים לצדקה" נתיבות יהושע חלק א סימן ו עמ' שכז (סימנים ו - ח), שאל מצד סכום הגביה:

יש להוסיף ולהקשות איך שייך שעבוד לצדקה? דמי יקבע ערך השעבוד, ומי הוא הגוף שיעריך את היקף המצוקה והנצרכים בעולם מחד, ואת האנשים בעלי היכולת ורכושם מאידך, בכדי לקבוע את גודל שעבודו של כל אחד ואחד?

אכן החידוש הוא שלבית דין בכל מקום ניתנה סמכות לקבוע כמה כסף יש להשית על אדם עשיר לתת לטובתם של עניים. אין מדובר על סכום אחיד וקבוע, אבל זו מסמכותם.

כפיה על תשלום לחינוך ילדים

הרב שאול ישראלי, "בענין כפיה ושעבוד נכסים בצדקה" חוות בנימין חלק ב (עמ' תקסח- תקע) כתב על דברי הקצות כך:

מצות צדקה קיימת בשתי פנים: כחובת הציבור, שהיחיד מתחייב בו מכח היותו חלק מהציבור הזה; וכחובת יחיד שכל אחד מישראל מתחייב בו כפי ערכו, לפי זמן היותו בעיר: חודש, שלושה חדשים וכד' (ב"ב ז ע"א). ...על חובות הבאים מכח הציבור יש שיעבוד נכסים. אכן חובת הצדקה בתור מצוה פרטית כגון חינוך, ומזונות הילדים וכיו"ב, היא מגדר מצוה ששכרה בצדה, ובזה באמת אין שיעבוד נכסים. וכן יש מקום לדון על אפשרות כפיה כשאיננו מקיים המצוה, כדרך הכפיה על מצות עשה שמסרב לקיימה...ומעתה מובן מה שהקשו התוס' בב"ב ח ע"ב מהא דרבא וכו', כי זוהי חובה מצד תושבי המקום ובזה פשיטא דאיכא כפיה כמו כל החובות ומיסי העיר, וכל עיקר הקושיה היתה למלא מצות צדקה הפרטית של העשיר המופלג. ולפי"ז אין בתירוץ הקצות כדי תירוץ, דמש"כ שזה מטעם שיעבוד נכסים, לפי הנ"ל הרי זה רק בצדקה מכח חלק הציבור, ואילו הקושיא היתה רק מצדקה מכח חיוב פרטי - אישי.

לכאורה יש לומר את ההיפך הגמור. ברור לתוס' שמדובר על צדקה ציבורית ולא אישית, ואף על פי כן שאל התוס' איך רבא כפה את רב נתן לקיים מצוות צדקה גם אם היא ציבורית, והלא אין כופין על מצוות עשה שהזמן גרמא? תשובת התוס' היא שמדובר על כפיה שיסודה במס כמו שבני העיר כופין זה את זה לשלם מיסים לתועלת הכלל. הקצות ניסה לישוב את קושיית תוס' על פי הרמב"ם, אך על פי דברי התוס' עצמו, דברי הקצות מובנים היטב.

באשר לדברי הרב ישראלי שתשלום עבור חינוך ילדים זו מצוה פרטית ואין עליה שיעבוד נכסים, נראה שהדבר שנוי במחלוקת. הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (א', ג) כותב:

וחייב לשכור מלמד לבנו ללמדו ואינו חייב ללמד בן חבירו אלא בחנם.

בהגהות מיימוניות אות א שם העיר על כך:

כתב מהר"ם זצ"ל דכייפינן ליה ללמדם או לשכור להם מלמדים דמאי שנא האי עשה דולמדתם אותם את בניכם משאר עשה דכייפינן לקיים כמו עשה דסוכה, וכן למאן דאמר פריעת בעל חוב מצוה אמר בפרק הכותב (כתובות פו ע"א) דכופין אותו לפרוע מידי דהוי אשאר מצות עשה, וכשם שאב חייב בבנו למולו ולפדותו דכופין אותו לקיים, הכי נמי כייפינן ליה ללמדו תורה. וכיון דהא מילתא חובה הוה ליה כשאר בעל חוב ועבדינן בהא מילתא.

כופין אב לקיים את חובתו ללמד את בנו תורה כמו כל מצוה אחרת שכופין אדם לקיימה. אם נדרש לשלם שכר, אזי יכפו אותו לשלם שכר.

אך הלחם משנה שם כותב אחרת:

זה לא מצאתי מפורש. ...ויש להסתפק אם זה שכתב רבינו "וחייב לשכור" הוא מדרבנן או מדאורייתא ...ואפשר לי לומר דהוא מדרבנן, ויצא לו לרבינו מהא דאמרין בפרק לא יחפור (דף כ"א) "אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב ...שבתחילה מי שיש לו אב היה מלמדו תורה מי שאין לו אב לא היה לומד תורה מאי דרוש ולמדתם אותם ולמדתם אתם". כלומר: שהאב בעצמו חייב ללמדו, ואם אינו יודע האב ללמד אינו חייב לשכור. התקינו שיהיו מושיבין מלמדי תינוקות בירושלים וכו', דמשמע דמכח התקנה חייב ללמד אותו בשכר.

לדברי הלחם משנה, היכולת לכפות אב לממן את לימודי בנו, אינה דומה ליכולת הכפיה על מצוות אחרות כמו לולב וסוכה. יכולת הכפיה היא בבסיס תקנת רבי יהושע בן גמלא. תקנתו היתה לחייב את הציבור לפתח ולבנות בתי ספר בכל מקום. כך הסביר זאת ספר החינוך מצוה תי"ט:

אמרו (בבא בתרא כ"א, א) שחייב הציבור שבכל מקום ומקום להושיב מלמדי תינוקות, ועיר שאין בה תינוקות של בית רבן תחרב.

ההתארגנות היא ציבורית. כך חידד זאת הרב יששכר טייכטל, שו"ת ירושת פלטה, סימן ל"ז:

דאפילו אם כל בני הקהילה ישכרו מלמדים לבניהם, רק כל אחד ואחד מבע"ב [=מבעלי הבתים, כלומר העשירים] ישלמו שכר לימוד מכיסם למלמדים, לא יצאו ידי חובתם בזה, כי עדיין הם נקראו יחידים. רק מוכרח שהיחידים ישלמו שכר לימוד לקופת הצבור, והמלמדים יקבלו שכרם מקופת הצבור, אז נקראו רבים, ובזה נתקיים חיובם של קהילת יעקב ליירש התורה מדור דור.

נראה שמחלוקת ההגהות מיימוניות והלחם משנה היא על אותו ציר. האם

הכפיה לתשלום שכר לימוד תורה היא בשל החובה האישית מהתורה המוטלת על כל אדם ללמד בנו תורה או בשל החובה הציבורית. ההגהות מימוניות קושר זאת לחובה מהתורה, ואילו הלחם משנה קושר זאת לחובה הציבורית להקים מערך של בתי ספר.⁹ תקנת יהושע בן גמלא לא נועדה לשמש תחליף למילוי חובת ת"ת מצד ההורים. זוהי תוספת, שמטרתה לסייע למי שאין לו מי שילמדו, ולפתח יכולות למידה טובות יותר לכל בני העיר. זהו שירות ציבורי לכל תושבי העיר, כמו מטלות ציבוריות וחברתיות אחרות, ומכח זה ניתן לכופף את בני העיר לשלם את שכר תלמוד התורה של ילדם הפרטי.¹⁰

סיכום

יש מקום להבחין באופן ברור בין צדקה אישית לצדקה ציבורית. צדקה ציבורית היא מעבר לצדקה האישית הוולונטרית שכל אחד נותן. היכולת לגבות צדקה ציבורית ולכפות עליה, נישענת על המנגנון בו בני העיר כופין זה את זה לתשלום מיסים ומילוי חובות ציבור נספות. מסיבה זו ניתן לשנות כסף שיועד לצדקה ולהעבירו לצרכי ציבור אחרים. גם חובת האב לזון את בניו מעל גיל שש, וכן החובה של הבן לזון את הוריו, גם הם יונקים את כוחם מכוח התקנות הציבוריות.

אמנם לא הכל סוברים כך, ולדבריהם אין להבחין בין סוגי צדקה. צדקה היא חובה אישית וניתן לכופף אדם למלא חובה זו מכח המצווה בתורה או מכוח תקנת חכמים. החובה הציבורית היא תוספת לצדקה האישית, ויונקת מאותו מקור חיוב- מצוות צדקה מהתורה.

9 ראה מאמרי: "גבול ההוצאה הכספית לחינוך ילדים", קדושי תורה, ב (תשס"ח), עמ' 235-250.
10 ראה בספרי: שבות יהודה וישראל, "חינוך וצדקה – היחיד, הקהילה והמדינה", עמ' 361-377.